

चुम्बा समुदायको जीवन संस्कार : वर्तमान अवस्था

गीर बहादुर गुरुङ

Lecturer of Buddhist Studies of Lumbini, Buddhist University

email : nirgurung.lbu@gmail.com

लेखसार

यो लेखको प्रमुख उद्देश्य चुम्बा समुदायको जीवन संस्कार सम्बन्धी दार्शनिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणले वर्तमान अवस्थालाई उजागर गर्नु हो । हिमाली उपत्यका बौद्ध संस्कृतिले सम्पन्न क्षेत्र हो । चुम उपत्यका त्यस्तै बौद्ध सम्पदाले सम्पन्न उपत्यका हो । यो अध्ययन वर्णनात्मक ढाँचामा गरिएको गुणात्मक प्रकृतिको अध्ययन हो । यसमा निगमनात्मक विधि अपनाइएको छ । यसमा प्रयोग गरिएका तथ्याङ्क प्राथमिक स्रोतबाट प्रत्यक्ष अवलोकन, अन्तर्वार्ता जस्ता विधिद्वारा सङ्कलन गरिएका छन् । पुस्तक, अनुसन्धान प्रतिवेदन, अनुसन्धानमूलक लेख, संस्थागत प्रतिवेदन जस्ता द्वितीयक स्रोतहरूबाट पनि तथ्याङ्कहरू लिइएका छन् । सञ्चार प्रविधि, सडक, यातायात, शिक्षाको विकास तथा सामाजिक गतिशीलता, बसाइसराइ, विश्वव्यापीकरणको चुनौतिको बावजुद पनि चुम्बाहरूले आफ्नो जीवन संस्कारलाई समय सापेक्ष परिवर्तनका साथै निरन्तरतालाई पनि कायम राख्दै आएको कुरा यस अध्ययनको निष्कर्ष हो ।

शब्दकुञ्जी : अमूर्त सम्पदा, जीवन संस्कार, लाब्राड, निरन्तरता, परिवर्तन ।

विषय परिचय

हिमाली क्षेत्र भन्नाले पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएको, उत्तरतिर पर्ने उच्च भूभागलाई जनाउँदछ । उच्च हिमशिखर र उपत्यकाहरू यसैभित्र पर्दछन् । कतिपय उपत्यकाहरू मानवरहित र कतिपय मानव वस्ती रहेको गुप्त अवस्थामा छन् । यहाँ विविध जातजातिका बौद्ध समुदाय बसोबास गर्छन् । शेर्पा, लेप्चा, ट्योल्मोपा, चुम्बा, नुब्रिपा, डेस्याङ्वा, लोवा, थकाली, तामाङ, गुरुङ, व्यासी, डोल्पोपा आदि हिमाली समुदायका प्रमुख बौद्ध समुदायमा पर्दछन् । यी समुदायको भाषा, धर्म, संस्कृतिमा केही समानता पाइन्छन् भने केही भिन्नता पाइन्छन् ।

चुम उपत्यका गोरखा जिल्लामा अवस्थित एउटा गुप्त उपत्यका हो । यहाँ चुम्बा जातिको बसोबास छ । चुम्बा संस्कृति बौद्धधर्ममा आधारित छ । उनीहरूको दैनिक क्रियाकलापहरू, जीवनशैली बौद्ध मान्यतामा आधारित रहेको पाइन्छ । उनीहरूको जीवनसंस्कार, दिनचर्या, चाडपर्व, महोत्सव, परम्परा, प्रथा, प्रचलनहरू, पूजा, ध्यान, तीर्थ आदि अमूर्त सम्पदाहरू हुन् । ती सबै सम्पदाहरू बौद्ध सिद्धान्तमा आधारित छ । ती सबै चुम उपत्यकाका यो उपत्यका बौद्ध सम्पदाले सम्पन्न देखिन्छ । यस लेखमा जन्म संस्कार, विवाह संस्कार र मृत्यु संस्कार जस्ता प्रमुख अमूर्त सम्पदाको वर्तमान अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ ।

अमूर्त सम्पदा भन्नाले देख्न र छुन नसकिने सम्पदाहरू भन्ने बुझिन्छ । यस्ता सम्पदाहरू सुन्न र अनुभव मात्र गर्न सकिन्छ । कुनै समुदायमा प्रचलित संस्कार, चाडपर्व, जात्रा, मेला, भाषा, कला, सीप, लोकविश्वास, लोकवार्ता, सामाजिक प्रथा, परम्परा आदि यस अन्तर्गत पर्दछन् । संस्कृति कुनै निश्चित वर्ग, जाति, समुदाय विशेषको जीवनशैली हो । भूगोल, इतिहास तथा अभ्यास नै संस्कृतिको प्रमुख स्रोत हो (गुरुङ, सन् २००६, पृ.११७-११८) । अमूर्त सम्पदाको दायरा फराकिलो छ । तर जीवन संस्कार र चाडपर्वलाई प्रमुख रूपमा लिइन्छ । अमूर्त सम्पदालाई संयुक्त राष्ट्रसंघीय शैक्षिक वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक संगठन (युनेस्को)ले पनि परिभाषित गरेको छ ।

(युनेस्को)को परिभाषाअनुसार “अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा भन्नाले प्रचलनहरू, अभिव्यक्तिहरू, ज्ञान, सीप, साधन, वस्तु,

वास्तुकला र सांस्कृतिक स्थलहरू, जसलाई ती समुदाय, समूह तथा कतिपय अवस्थामा व्यक्ति समेतले सांस्कृतिक सम्पदाको अङ्गको रूपमा चिनारी गरिरहेका हुन्छन्, तीनलाई बुझ्नु पर्दछ ।” (अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धि महासन्धि सन् २००३, पृ.७) । यसको संवाहकको रूपमा भाषा, मौखिक परम्पराहरू तथा अभिव्यक्ति, अभिनय कला, सामाजिक व्यवहार, अनुष्ठानहरू, चाडपर्व, उत्सवहरू, प्रकृति र ब्रह्माण्डसंग सम्बन्धित ज्ञान तथा व्यवहारहरू र परम्परागत कलाकौशल जस्ता विधामा वर्गीकरण गरिएको छ (अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण सम्बन्धि महासन्धि सन्, २००३, पृ.७) । जीवन चक्रीयसंस्कार अमूर्त सम्पदामा पर्दछ । यसमध्ये जन्म, विवाह र मृत्युसम्बन्धि संस्कारहरू प्रमुख पर्दछन् ।

मूर्त सम्पदालाई जीवन्त राख्नका लागि गरिने क्रियाकलापहरू तथा त्यससंग सम्बन्धित मूल्य मान्यता, लोकविश्वास नै अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा हुन् (श्रेष्ठ, वि.सं. २०७४, पृ.३५) । जस्तै: मन्दिरमा हुने दैनिक पूजापाठ, मन्दिरसंग सम्बन्धित कथा, लोकविश्वास, जात्रा, पर्व, मेला, किम्बदन्ती, लोकनृत्य, लोकगीत आदि अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा हुन् । गुम्बाभित्र गरिने ब्रत, प्रवचन, नित्यकर्म, ध्यान, उपासना, अभ्यास आदि अमूर्त सम्पदा हुन् । त्यस्तै मान्दाडलाई परिक्रमा गर्नु, पाटी पौवा जस्ता प्राचीन विश्रामस्थलमा गरिने भजन किर्तन, कथा, उखान, टुक्का आदि अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाका उदाहरण हुन् ।

यस लेखले चुम्बा समुदायमा प्रचलित जीवनसंस्कार अन्तर्गतका प्रमुख मानिने जन्म संस्कार, विवाह संस्कार र मृत्यु संस्कारलाई दार्शनिक, सामाजिक-सांस्कृतिक, अर्थिक पक्षबाट उजागर गर्ने प्रयास गरेको छ । यी संस्कारहरूको निरन्तरता तथा परिवर्तनलाई उजागर गरिएको छ ।

जीवन संस्कार सम्बन्धी वर्तमान अवस्था

कुनै पनि संस्कार तथा परम्पराहरूको स्थापित हुने निश्चित आधार र कारण हुन्छ । तत्कालीन समाजको ज्ञान र चेतना यसको प्रमुख आधार हुन्छ । लामो अभ्यासपछि सामाजिक चेतना तथा बुद्धि विवेकले त्यसको औचित्यता अनि आवश्यकतालाई स्वीकार्दछ अनि त्यसैको आधारमा संस्कार र परम्पराको विकास हुन्छ । यो निर्विकल्प र अपरिवर्तनीय हुँदैन । यसर्थ समय सापेक्ष परीवर्तन हुनसक्छ । यसबाट परम्परागत मूल्य मान्यताअनुसार अपनाउँदै आएका अभ्यासहरू कुनै कालमा असान्दर्भिक हुनसक्छ (वानियाँ, २०७५, पृ.२७७) । जीवनचक्र संस्कारमा पनि त्यस्तै परीवर्तनहरू देखिन्छ । मानिसको जन्मदेखि मृत्युसम्म विभिन्न अवस्थाहरू हुन्छन् । मानव जीवनचक्रमा गर्भावस्था, बाल्यवस्था, वयस्कवस्था, बुद्धावस्था जस्ता अवस्था पार गर्दै जाँदा संस्कार कार्य गरिन्छ । प्रचलित चालचलन, व्यवहार, व्यक्तित्व, धर्म, विश्वास, मूल्य मान्यता, रीतिस्थिति, सामाजिक तथा धार्मिक विधिविधान बमोजिम प्रचलित कर्मकाण्ड गरेर देविदेवताको संरक्षणबाट, खानपीन, पहिरनको माध्यमबाट शरीरलाई शुद्ध पारेर, सोचाइमा परीवर्तन वा पृथकीकरण गरिने क्रियाकलापलाई हिन्दू समाजमा संस्कार भनिन्छ (पाण्डे, सन् १९६९, पृ.१६) । हिन्दुधर्म अनुसार सोढवटा संस्कारहरू हुन्छन् ।

नेवार बौद्ध समुदायमा गर्भधान, जातकर्म, नामाकरण, अन्नप्राशन, चुडाकर्म, इहि विवाह, जङ्को, अन्त्येष्टि जस्ता दशवटा कर्म संस्कारहरू प्रचलित छन् । गुरुङ समुदायमा जन्म, न्वारन, पास्नी, छेवर, पुटपुटे, विवाह, घ्यवा (अघौ) जस्ता संस्कारहरू हुन्छन् (गौतम र थापामगर, सन् १९९३, पृ.२५) । समुदायअनुसार ती संस्कारहरूलाई दिइने प्राथमिकता फरक हुन्छ ।

हिमाली क्षेत्रका बौद्ध समुदायमा जीवनसंस्कार अन्तर्गत गरिने संस्कार यति नै भन्ने यकीन हुँदैन । तथापि जन्म संस्कार, नामकरण, पास्नी (अन्नप्रासन), विवाह र मृत्यु संस्कार सबै समुदायमा हुन्छ । बौद्ध समुदायहरूमा यस्ता कतिपय संस्कारहरूको उद्देश्य समान हुन्छ । तर विधि, प्रक्रिया, क्रियाकलापमा फरक हुन्छ । जस्तै: गुरुङ समुदायमा जेठा छोराको पुटपुटे, छोरीहरूको विवाह हुनुभन्दा पहिला गुन्यु चोली दान दिने, छोराहरूको छेवर गरिने चलन रहेको पाइन्छ । सबै बौद्ध समुदायमा यस्तो संस्कारहरू गरिँदैन । यहाँ चुम्बा समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारको दार्शनिक,

सामाजिक-सांस्कृतिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणले वर्तमान अवस्थालाई उजागर गरिएको छ ।

जन्म संस्कार सम्बन्धी दार्शनिक पक्ष

बौद्ध धर्ममा मानव जीवनलाई षड्लोक मध्येको मनुष्यलोकमा रहेको मानिन्छ । अर्थात् मानव जन्म र मृत्युलाई यस चक्रको घटनाको रूपमा लिइन्छ । जन्मलाई शुरूवात र मृत्युलाई अन्तिम मानिँदैन । यसलाई निरन्तर प्रक्रिया मानिन्छ । जन्म र मरण दुःख सत्यभित्र पर्ने घटना हो । निर्वाण प्राप्त भएपछि यसबाट मुक्त हुन्छ । वर्तमान जन्मलाई कर्मफल मानिन्छ । आमा र बाबुको संयोजनबाट गर्भधारण गर्ने समयमा पूर्व कर्मअनुसारको बीज धारण गर्दछ । अठतीस हप्ता गर्भमा रहेपछि जन्म हुन्छ । त्यसैले गर्भधारणदेखि नै काय तथा चित्तलाई शुद्ध राख्नुपर्ने मान्यता रहेको छ (धिमिरे, सन् २०१६, पृ.१२९) । आमाको कार्य तथा चित्तको प्रभाव गर्भको बच्चाको पछि भन्ने मान्यता छ । त्यसैले चित्तशुद्ध, कुशलचित्तोत्पाद गर्नु पर्ने र त्यसको लागि ध्यान, माणिमन्त्र जप गरिन्छ ।

चुम्बाहरूले मानव जन्मलाई दुर्लभ मान्दछन् । यसलाई स्थानीय भाषामा म्हिला रिन्पोछे भनिन्छ । मानव जन्ममा मात्र भवचक्रबाट मुक्त हुन कुशलकर्महरू गर्नसक्छ । मानिसले मात्र आफ्नो जीवनलाई सार्थक बनाउन सक्ने, ज्ञानलाई ग्रहण गरेर विवेक प्रयोग गर्न सक्छ । त्यसैले पनि मानव जीवनलाई दुर्लभ जीवनको रूपमा लिइन्छ (तेन्जिन ग्याल्जेन लामासंग वि.सं. २०७७ कार्तिक ४ गते लिइएको अन्तरवार्ता) । यस तथ्याङ्कलाई युवा बुद्धिजिवी लोप्साङ छिरिङ लामासंग वि.सं. २०७७ कार्तिक ११ गते लिइएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारीले पनि थप पुष्टि गरेको छ ।

यथाशक्य गर्भावस्थामा घर बाहिर निस्कँदैन । किनभने यस अवस्थामा अरूको नजर पर्दा आमा र बच्चाको स्वास्थ्यमा असर पर्न सक्ने तथा अस्वभाविक शारीरिक स्वरूप देखे मानिसहरूलाई अशुभ हुने विश्वास रहेको छ (तल्लो चुमका भो छिरिङ लामासंग मिति २०७७ मंसिर ४ गते भएको कुराकानी) । बच्चा जन्मनुपूर्व र गर्भावस्थामा विभिन्न विश्वास पाइन्छन् । त्यस्तो बेलामा धेरै माने मन्त्र जप्ने, ध्यान गर्ने, मान्दाङ, छोर्तेन परिक्रमा गर्ने, मानेखोर्लो घुमाउने, ग्रन्थ पाठ गरिन्छ । शारीरिक तथा मानसिक उर्जा विकास गर्नको लागि शान्त ठाउँमा बस्ने र पोषिलो खानापीन गराइन्छ ।

महिला रजश्वला भएपछि छोराको कामना गरेर गुम्बामा पूजा गर्ने, लुङ्ता भुण्ड्याउने गरिन्छ । चुम्बा समुदायमा बच्चा जन्मनुअघि कंग्युर तेंग्युरको पाठ गराइन्छ । यसलाई कुरिम पूजा भनिन्छ । यस क्रममा सुरक्षित जन्म, आमा र बच्चालाई अशुभबाट बचाउन र दीर्घायुको लागि आयु पूजा गरिन्छ । सुत्केरीको समयमा विशेष खाना दिइन्छ, जसलाई छेदो भनिन्छ (उपल्लो चुमका तेन्जिन नुर्बु लामासंग मिति २०७८ असोजमा लिइएको अन्तरवार्ता) । आजभोलि छोराछोरीप्रतिको विभेद न्यूनीकरण हुँदै गएको पाइन्छ ।

जन्म संस्कार सम्बन्धी सामाजिक-सांस्कृतिक पक्ष

चुम्बा समुदायमा निश्चित गाउँको सांस्कृतिक कार्य एउटा लामाको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दछ । यो वंश परम्परागत गृहस्थ लामा परम्परा हो, जसलाई झग्पा पनि भनिन्छ । यस समुदायमा बच्चा जन्मिएको तीन दिन वा एक हप्तामा लामालाई बोलाएर टाप्चे गराइन्छ । टाप्चे भन्नाले आफ्नो मूल लामाबाट पहिलो पटक कपाल काटिने संस्कारलाई बुझाउँदछ । यो सानैमा गरिन्छ । कुनै कुनै बौद्ध समुदायमा ठूलो भएपछि पनि टाप्चे गरिन्छ । यो संस्कारपछि पहिलो कपाल काट्ने काम मामाले गर्छ (चुम उपत्यकाको धर्म संस्कृतिको ज्ञाता तल्लो चुमका भो छिरिङ लामासंग वि.सं. २०७७ कार्तिक ७ गते गरिएको कुराकानी) । गुरूङ, तामाङ, थकाली जस्ता समुदायमा पनि पहिलो पटक मामाद्वारा कपाल कटाइन्छ । यसलाई छेवर भनिन्छ । छेवर गर्नुअघि टाप्चे गर्नु अनिवार्य छैन ।

चुम्बा समुदायमा बच्चा जन्मिएको एक हप्तापछि नामाकरण गरिन्छ । जन्मवार र मूल लामाको नाम गरी दुइवटा आधारमा नामाकरण गरिन्छ । आइतवार जन्मेकोलाई डिमा र त्यसपछि क्रमशः दावा, मिङ्मार, लाक्पा, फुर्वा, पासाङ,

पेम्बा नाम राखिन्छ । नामको पछाडि बच्चा भए दोर्जे, ग्याल्जेन, छिरिड, सोनाम, टसी आदि जोडिन्छ (उपल्लो चुमस्थित निलेका सामाजसेवी, संस्कृतिकर्मी लोप्साङ लामासंग मिति २०७७ साल कार्तिक २० गते लिएको अन्तरवार्ता) । बच्ची भएमा साम्तेन, ढोल्कर, डोल्मा, याङ्की आदि जोडिन्छ । नाममा कसै कसैले मूल गुरुको नाम पनि जोड्छ ।

सामान्यतया नामाकरण लाब्राडले गर्छ । लाब्राड उपलब्ध नभएमा गुम्बाका लामाबाट गराइन्छ । यस समुदायमा केकर बनाउने चलन छ । केकर भन्नाले जन्मकुण्डली भन्ने बुझिन्छ । के भन्नाले जन्म र कर भन्नाले भविष्यलाई बुझाउँदछ । यसैबाट ग्रहदशा, शुभ, अशुभ हेरिन्छ । यिनीहरुमा ग्रह शान्ति, आयु पूजा गर्ने चलन छ । केटा र केटी विवाहयोग्य छ वा छैन, वैवाहिक जीवनको भविष्य यसैबाट हेरिन्छ । नामाकरण, विवाह, मृत्यु संस्कार जस्ता कार्यको तिथि, मिति पनि केकर हेरेर निर्धारण गरिन्छ । (चुम उपत्यकाबाट काठमाडौं आएर बसोबास गर्दै आएका बुद्धिजिवी छिरिड फुन्जो लामासंग वि.सं. २०७७ कार्तिक ९ गते लिइएको प्रत्यक्ष अन्तरवार्ता) । चुम्बाहरुले यसलाई निकै महत्व दिन्छ । केकर बनाउने चलन आजभोलि पनि पाइन्छ ।

बच्चा जन्मेपछि शुद्धिकरण कार्यलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ । यसलाई स्थानीय भाषामा ठ्यी भनिन्छ । यो एक किसिमको अभिषेक हो । यो कार्य लाब्राडले गर्दछ । कसै कसैले ठावा वा आनीहरुबाट गराएको पनि पाइन्छ । ठ्यी गर्नुअघि आमा र बच्चालाई अरुलाई छुन दिँदैन । भान्छा कोठा, पूजा कोठामा परिवारका सदस्य बाहेक अरुलाई प्रवेश गर्न दिँदैन । ठ्यी गरेपछि मात्र सुत्केरी आमा र बच्चालाई बाहिर ल्याइन्छ (तल्लो चुमका भो छिरिड लामासंग वि.सं २०७७ कार्तिक ७ गते गरिएको अनौपचारिक कुराकानी अनुसार) । ठ्यी गर्नको लागि लाब्राडलाई खादा र छ्याङको पुड दिएर निमन्त्रणा गरिन्छ । ठ्यी गर्दा आमा, बच्चा र परिवारका सदस्यलाई लामाले मन्त्रणा गरी कलशमा राखिएको पानीले छरिन्छ । यस दिनमा विभिन्न परिकार र उपहार लिएर आमा र बच्चालाई आशिर्वाद दिइन्छ । अतिथिहरुलाई छ महिना, एक वर्षपछि निमन्त्रणा गरी भोजन गराइन्छ । यस अवसरमा नाचगान, मनोरञ्जन गरिन्छ ।

गर्भमा रहेदेखि नै बच्चा र आमाको स्वास्थ्य, सुरक्षा, खानपीनमा निकै ध्यान दिइन्छ । चुम उपत्यकामा वर्षको अधिकांश समय जाडो हुन्छ । जाडोबाट सुरक्षित हुने पर्याप्त विकल्पहरु छैन । स्वास्थ्य सुविधाको उपलब्धता छैन । सुत्केरीको समयमा जाडोबाट सुरक्षित रहनको लागि र प्रश्रव पिडालाई कम गर्न औषधीको रूपमा सुत्केरी आमालाई रक्सी खुवाइन्छ । आमा र बच्चाको स्वास्थ्यको निमित्त उपयुक्त विकल्प नभएकोले पनि धेरै पिडा भोग्नुपर्ने, जोखिम बहन गर्नुपर्ने जस्ता अवस्थाले गर्दा यसको विकल्पको रूपमा भारफुक, धामी भाँक्री, प्रकृतिपूजा, परम्परागत उपचार विधिहरु अपनाउँदै आएको पाइन्छ । साना बच्चालाई निधारमा कालो टिका लगाईदिने, बच्चाको भोलुङ्गो (कोक्रो) मा शिरानीतिर कुनै हतियार राख्ने, जालको टुक्रा राखिन्छ । यसो गर्नाले दोष दोषालोबाट बच्चालाई सुरक्षित राख्न सकिने विश्वास पाइन्छ । गुरुड, तामाड, थाकाली जस्ता अन्य बौद्ध समुदायमा पनि यस्तो विश्वास पाइन्छ । चुम्बा समुदायमा अभै छोरा जन्मनुलाई महत्व दिन्छ । तर जन्म संस्कारसम्बन्धि क्रियाकलापहरुमा सुधार ल्याउँदै परापरागत मान्यतालाई पनि कायम राखेको पाइन्छ ।

जन्म संस्कार सम्बन्धी आर्थिक पक्ष

जन्म संस्कारलाई सांस्कृतिक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिन्छ । तर त्यति बृहत रूपमा गरिँदैन । अतिथि आफन्त तथा छरछिमेकी धेरै जम्मा हुने र धेरै दिन लाग्ने लामो प्रक्रिया हुँदैन । त्यसैले पनि अन्य संस्कारको तुलनामा आर्थिक भार पर्दैन । सुत्केरी आमालाई मासुका परिकार खुवाइन्छ । चुम उपत्यका हिंसामुक्त क्षेत्र भएकोले मासु तिब्बती सिमापारीका बजारबाट ल्याउने गरेको पाइन्छ । सुत्केरीको खानपान, हेरचाह, स्वास्थ्य, सुरक्षा, अतिथिलाई भोजन दिने आदि यस संस्कारमा हुने प्रमुख खर्चहरु हुन् ।

आधारभूत स्वास्थ्योपचारका सुविधा पुग्दै गएपछि परम्परागत प्रचलनहरु विस्थापन हुँदै गएका छन् । अहिले उपल्लो चुममा एउटा सुत्केरी केन्द्र (बर्थिङ्ग सेन्टर) स्थापना गरेको छ । परम्परागत विधिअनुसार उपचार गर्ने आम्चीहरु अहिले

लोप भैसकेको छ । आर्थिक पहुँच भएकाले काठमाडौँमै लगेर सुत्केरी गराउँछन् । स्वस्थ चौकीको सिमित क्षमता भएकोले पर्याप्त स्वास्थ्य सुविधा पाइदैन । आजभोलि महिला स्वास्थ्यकर्मी राखिएपछि महिलाहरूको उपचारमा सहज भएको पाइन्छ (उपल्लो चुमका युवा बुद्धिजीवी लोप्साङ छिरिङसंग वि.सं. २०७७ कार्तिक ११ मा लिइएको प्रत्यक्ष अन्तरवार्ता) । शुद्धि कार्य दुइ तीन घण्टामै सकिन्छ । सुत्केरी भएको समयमा भेट्न आएका छिमेकी, आफन्तहरूलाई शुद्धि कार्यमा निमन्त्रणा गरिन्छ । सुत्केरी आमालाई खादा लगाइदिन्छन् । सबैले बच्चालाई आशिर्वाद दिन्छन् । भेट्न आउने पाहुनाहरूले घ्यू, रक्सी लिएर आउँछन् । आजभोलि उपहार स्वरूप बच्चाको कपडा, ल्याउने चलन देखिएको छ । यसरी आउने पाहुनाहरूलाई खानपिन गराइन्छ । यस कार्यमा लामालाई निश्चित दक्षिणा तोकिएको छैन । घरको आर्थिक क्षमताअनुसार दिइन्छ । यो स्वेच्छिक रूपमा दिइन्छ । जन्म कुण्डली (भोटः केकर) बनाउने, चुडाकर्म (भोटः टापचे) गर्ने, नामाकरण गर्ने तथा यस्तो अवसरमा आफन्त, छरछिमेकीले दिने उपहार, लामालाई दिइने दक्षिणा, पाहुनाको खानपिन खर्च जन्म संस्कारसँग सम्बन्धित अर्थिक पक्ष हुन् । यसरी जन्म संस्कारसँग नामाकरण र टापचे पनि सम्बन्धित हुन्छ । यसको लागि खासै आर्थिक भार हुँदैन ।

बच्चा जन्मिँदा प्रश्रव पीडालाई कम गर्न, आमा र बच्चालाई चिसोबाट बचाउन, दुखाइ कम गर्न, जाडोबाट बचाउन रक्सी, पोसिलो खानाको लागि मासुजन्य खाना खुवाइन्छ । चुम उपत्यका प्राणी हिंसा निषेधित क्षेत्र भएकोले मासु तिब्बतबाट ल्याइन्छ ।

आकस्मिक तथा अत्यावश्यक स्वास्थ्य उपचारको सुविधा नहुँदा परम्परागत उपचार विधि अपनाउनुको विकल्प थिएन । यस्तो उपचार आम्चीहरूद्वारा गरिन्थ्यो । लामाहरूले तन्त्र मन्त्र गरेर पनि उपचार गरिन्थ्यो । बच्चा जन्मिएपछि जन्म संस्कारमा आर्थिक हिसाबले ठूलो खर्च हुँदैन । तर यातयात, ढुवानी, शहरीकरण, बजार विकास, उत्पादनको विकास, स्वास्थ्य सुविधा आदिको विकासले परम्परागत पद्धति, विश्वासलाई विस्थापन गर्दैछ । आयातित वस्तुहरूको प्रयोग बढ्दै जानाले जन्म संस्कार कार्य पनि खर्चालु हुँदै गएको छ । यसबाट आर्थिक कारोबार सक्रिया देखिए तापनि मौलिक संस्कृतिमा ह्रास आउने जोखिम देखिन्छ ।

विवाह संस्कार सम्बन्धी दार्शनिक पक्ष

कुनै पनि समुदायको लागि जीवन संस्कारहरूमध्ये विवाह संस्कारलाई अर्को महत्वपूर्ण संस्कार मानिन्छ । बौद्ध समुदायमा ब्रम्हचर्य भिक्षु र गृहस्थ गरी दुइ प्रकारका जीवनचर्या पाइन्छन् । हिमाली बौद्ध समुदायमा भिक्षुलाई लामा भनिन्छ । यसको सामान्य अर्थ गुरु हो । यसले उपसम्पदा लिएर आजीवन गुम्बामा बस्ने ब्रम्हचर्य लामालाई पनि जनाउँदछ । गृहस्थ लामालाई डाग्पा पनि भनिन्छ ।

सामान्यतया एक महिला र एक पुरुष प्रचलित विवाह हो । विशेष अवस्थामा बहुपति विवाह पाइन्छ । हिमाली परम्पराको सन्दर्भमा गुरु पद्मसम्भव, स्रङचन गम्पो, ठ्री सोङ देत्चेनको बहुपति भएको उदाहरणहरू पाइन्छ । तर कतिपय हिमाली समुदायमा बहुपति प्रथा पाइन्छ । श्रम विभाजन तथा व्यवस्थापनमा सहजता र आर्थिक विपन्न यसको प्रमुख कारण मानिन्छ । ती समुदायमा घरायसी परम्परागत श्रम विभाजनको चलन थियो । त्यस्तो चलनलाई तत्कालिन समुदायमा बहुपति प्रथाले सहयोग हुने मानिन्छ । तर आजभोलि परम्परागत पेशा, गन्तव्य, सामाजिक गतिशीलतामा देखिएको परीवर्तनले गर्दा बहुपति प्रथा लोप हुँदै एकल विवाह प्रथाको विकास भएको पाइन्छ ।

चुम उपत्यकामा अहिले मागी विवाह र प्रेम विवाह दुवै प्रचलित देखिए तापनि मागी विवाह घट्दो छ भने प्रेम विवाह बढ्दै छ । मागी विवाह बुबाआमाको चाहनामा गरिने भएकोले केटा र केटीको निर्णय लिइदैन । मागी विवाहमा केटा केटीको वर्ग मिल्ने वा नमिल्ने थाहा पाउनको लागि जन्मकुण्डली (भोटः चि) हेरिन्छ । तिब्बती ज्योतिषशास्त्र अनुसार १२ वटा वर्ग हुन्छन् जसलाई क्रमशः मुसा, गाइ, बाघ, खरायो, ड्रागन, सर्प, घोडा, भेडा, बाँदर, चरा, कुकुर र बाँदेल जस्ता

जनावरले प्रतिनिधित्व गर्दछ। केटा र केटी दुवैको वर्ग मिल्नुपर्ने हुन्छ। भो छिरिड लामाको भनाइअनुसार धेरै कुराहरू मिलेको एकाध कुरा नमिलेको भएपनि राम्रो मानिन्छ। विवाहको लागि आयु तथा जीउ मिले नमिलेको हेरिन्छ। आयु नमिलेमा दाम्पत्य जीवन टिकाउ नहुने, जीउ नमिलेमा रोग, व्याधि, भय, निसन्तान हुने विश्वास छ। यस्ता दोषहरू देखिएमा विवाह अगावै लाबाड लामाले ग्रह शान्ति गराइदिन्छ। दुवै जनाको वर्ग मिलेमा मगनी गरिन्छ (तल्लो चुमका भो छिरिड लामासंग वि.सं. २०७७ कार्तिक ७ गते गरिएको कुराकानी अनुसार)। सहजै स्वीकार गर्दा केटीमा कुनै कमी कमजोरी भएको आशंका हुने भएकोले मगनीको लागि जाँदा केटी लजाउनु, लुक्नुलाई स्वभाविक मानिन्छ।

विवाह संस्कार सम्बन्धी सामाजिक-सांस्कृतिक पक्ष

चुम्बा समुदायमा पहिले बहुपति प्रथा प्रचलन भएको पाइन्छ। यस प्रथाअनुसार एकाघरका दाजुभाइले एउटै विवाह गर्छ। आजभोलि एकाध उदाहरण मात्र देखिन्छ। नयाँ पुस्ताले यसलाई स्वीकारेको पाइदैन (तल्लो चुमका भो छिरिड लामासंग वि.सं. २०७७ कार्तिक ७ गते गरिएको कुराकानी)। यसमा परिवर्तन आएसँगै संयुक्त परिवार घट्टै एकल पारिवार बढ्दै गएको पाइन्छ। यसर्थ वैवाहिक प्रथामा आएको परिवर्तनसँगै सामाजिक तथा पारिवारिक संरचनामा पनि परिवर्तन आएको छ।

बहुपति प्रथा हुँदा अविवाहित महिलाको जनसंख्या धेरै हुन्थ्यो। यसले गर्दा गुम्बामा बस्ने आनीहरूको संख्या धेरै थियो। एकल विवाह बृद्धि भएपछि अविवाहित महिलाको संख्या घट्टै जानुका साथै आनीहरूको संख्या पनि घट्टै गएको छ। घरको प्रमुख जिम्मेवारी जेठा छोराको लिनुपर्ने मान्यतामा परिवर्तन देखिन्छ। अवसरको खोजी, वैदेशिक रोजगार, यासांगुम्बु टिप्न, खेतीपाती, पशुपालन, पछिल्लो दशकमा होटल तथा पर्यटन व्यवसायमा पनि महिला र पुरुष उत्तिकै सक्रिय देखिन्छ।

चुम्बा समुदायमा परम्परागत विवाह गर्दा मगनी गरिन्छ। यसको लागि परिपक्व व्यक्तिलाई पठाइन्छ। साथमा रक्सी, छु याड लगिन्छ। यसलाई स्थानीय भाषामा लाइना भनिन्छ। यहाँ लाइ भनेको केटी र ना भनेको मान्नु भन्ने बुझिन्छ। अथवा केटी मान्नु भन्ने बुझिन्छ। समान्यतया केटीको बाबाआमालाई कुराकानी गरिसकेपछि मगनी गरिन्छ। मगनी गर्दा केटा पक्षबाट लगेएको रक्सी, छुयाड केटी पक्षकाले स्वीकारेमा छोरी दिन मञ्जुरी गरेको मानिन्छ। तर छुयाड अस्वीकार गर्‍यो भने छोरी दिन मञ्जुरी नभएको बुझिन्छ। यस्तो प्रचलन अन्य हिमाली बौद्ध समुदायमा पनि पाइन्छ, जसलाई पुड खाने अथवा मगनी भनिन्छ। हिमाली बौद्ध समुदायमा चाडपर्व, जीवनसंस्कारका सबै कार्यमा यसको प्रयोग गरिन्छ।

चुम्बा भाषामा विवाहलाई डिङ्दुङ् घ्यवा भनिन्छ। विवाहमा लामाले विहानै विवाहसम्बन्धि पूजा पाठ गर्ने, आशिर्वाद दिने गर्दछ। यो कार्य दुलाहाको घरमा छुट्टै पूजा कोठा (भोट:छयोएखाड, छोखाड) छ भने घरैमा गरिन्छ। यदि छैन भने गुम्बामा गरिन्छ। यसको लागि चम्पाको तोर्माहरू बनाइन्छ। गुम्बामा गर्नुपर्ने कार्यहरू सकिएपछि जन्ती जान्छ। दुलहीको घरमा दुवै पक्षका मानिसहरू बीच शुभकामना, आशिर्वाद आदानप्रदान गरिन्छ। यसमा दुलही सहभागी हुँदैन।

पहिला पहिला मगनी भैसकेपछि केटाको साथीहरू गएर दुलहीलाई जबर्जस्ती घोडामा चढाएर ल्याउने चलन थियो। आजभोलि यो चलन लोप भइसकेको छ। विवाहमा दुलाहाको साथीहरू जन्तीमा जान्छन्। दुलहीको घरको मूलढोकामा पुगेपछि आइपुगेको जनाउ दिने गीत गाइन्छ। जन्तीलाई दुलही पक्षकाले आगनमा स्वागत गर्दछ। आगनबाट घरभित्र पस्दा अर्को चरणको गीत गाइन्छ (उपल्लो चुमस्थित लामा गाउँका छिरिड लोडे लामासंग मिति २०७८ साल भाद्र १ गते लिइएको अन्तर्वार्ता)। यसमा गरिने निश्चित नाच गीत हुने भएकोले सांस्कृतिक अर्थ रहेको पाइन्छ। कहिलेकाही नाचगान दुई तीन दिन लम्बिन पनि सक्छ। यसपछि दुवै तर्फका समूह दुलाहा (भोट:माक्पा) को घरमा गएर पनि नाचगान, खानपीन गरी मनोरञ्जन गर्दछन् (कावाकिता, सन् १९५७, पृ. २५६-२५७)। विवाह संस्कारमा पाहुना, छरछिमेकका निम्तालुहरूलाई गहुँ, उवाको रक्सी, छुयाड दिएर स्वागत गरिन्छ। विवाहमा मादक पदार्थको निकै प्रयोग हुन्छ।

विवाहमा जन्ती निस्कनु अघि लामाले भाला गर्दछ। भाला भन्नाले जन्ती निस्कनुभन्दा पहिले कुनै वाधा व्यवधान विना

सम्पन्न गर्ने कामना गरी लाम्राडले गर्ने पूजालाई स्थानीय भाषामा भाला भनिन्छ । पहिले पहिले विवाहभन्दा पहिले केटाकेटीलाई आपसमा परिचित हुने थिएन । विवाहको निर्णय बाबाआमाको चाहनाअनुसार हुन्थ्यो । बालविवाह प्रथा थियो । विवाह इज्जतसँग जोडिन्थ्यो । आजभोलि धेरैजसो केटाकेटी आआफै मिलेर जान्छन् । कसै कसैले अनुकूलतामा गाउँमा आएर विधि पुऱ्याउँछ । पहिले पहिले केटाको उमेर १५, १६ र केटीको १२, १३ वर्षमा विवाह गरिन्थ्यो । आजभोलि सामान्यतया केटाको २४, २५ वर्ष र केटीको उमेर २० वर्ष जतिमा विवाह गरिन्छ । चुम्बा समुदायमा मामा चेला र फूपू चेलाबीच विवाह गर्ने प्रचलन छ । तर यो चलन हट्दै गएको छ । पहिले पहिले एउटै गाउँ वा नजीकका गाउँमा विवाह गरिन्थ्यो । आजभोलि बाहिर विवाह गर्नेहरू बढ्दो देखिन्छ, अन्तरजातिय विवाह पनि देखिन्छ । चुम्बाहरूमा पनि वैवाहिक सम्बन्ध चल्ने र नचल्ने वर्ग हुन्थ्यो । तर अहिले त्यस्तो विभेद पाइँदैन ।

विवाह संस्कार सम्बन्धी आर्थिक पक्ष

चुम्बा समुदायको परम्परागत मान्यताअनुसार छोरी दिने वा नदिने ? भन्ने कुरालाई आर्थिक सम्पन्नतामा भर पर्दथ्यो । जग्गा जमीन, बारी, चौँरी, घोडा, याक, भैँ आदिलाई मुख्य सम्पत्ति मानिन्थ्यो । नगद कारोबार हुन्थेन (उपल्लो चुमस्थित ल्हार गाउँका डुडुप दोर्जे लामासंग २०७७ कार्तिक २० गते लिइएको अन्तरवार्ता) । जग्गा जमीन र पशुपालन धेरै भएका घरमा विवाह गर्ने चाहना हुन्थ्यो । यसबाट आर्थिक स्तरले पनि विवाहको निर्णयमा प्रभाव खेलेको पाइन्छ ।

हिमाली समुदायमा बहुपति प्रथा हुनुको कारण गरीबि पनि हो । अलग अलग विवाह गर्दा सम्पत्ति बाँडिने हुँदा आर्थिक दृष्टिकोणले कमजोर हुने मान्यता रहेको पाइन्छ (लिच्टर, सन् १९८०, पृ. २१५) । मानिस तथा मानव जीवनमा आवश्यक स्रोतको सन्तुलित व्यवस्थापन गर्नको लागि पनि यस प्रथाको प्रचलन भएको देखिन्छ । यदि आर्थिक अवस्था मजबुद भएमा एकल विवाह गरी अलग अलग परिवारको संरचना देखिन्छ । तर आर्थिक अवस्था कमजोर भएमा अलग अलग पारिवार रहँदा सिमित रहेको सम्पत्ति पनि बाँडफाँड गर्नुपर्ने भएकोले संयुक्त परिवारमा रहेको देखिन्छ (सिङ्गी, सन् २०१५, पृ. २७) । चुम उपत्यकामा परम्परागत पेशा दैनिक जीवन गुजार्नको लागि मात्र हुन्थ्यो । अहिले पेशामा देखिएको परिवर्तनसँगै आर्थिक उपार्जनलाई आर्थिकस्तर उकास्न, सम्पन्नताको लागि भएको छ । आर्थिक स्रोत बढ्दै गएसँगै बहुपति प्रथा लोप भएर एकल विवाह बृद्धि भएको देखिन्छ तसर्थ विवाहको प्रथालाई आर्थिक पक्षले पनि प्रभाव पारेको पाइन्छ ।

मृत्यु संस्कार सम्बन्धी दार्शनिक पक्ष

मृत्युलाई मानवजीवनको अन्तिम घटना मानिन्छ । तसतै मृत्यु संस्कार अन्तिम संस्कार हो । समुदायअनुसार मृत्युसम्बन्धी मान्यता, अवधारणा फरक हुनसक्छ । मृत्यु संस्कारको विधिहरू पनि फरक हुन्छन् । बौद्ध दर्शनअनुसार यस संसारमा कुनै पनि वस्तुको उदय हुन्छ भने विलय पनि निश्चित छ । यहाँ विलय भन्नाले हराउनु, अन्त्य हुनु होइन, वस्तुको अनित्य स्वभावलाई भनिएको हो । कुनै पनि वस्तु क्षण प्रतिक्षण परिवर्तन भइरहन्छ । मानव शरीर पनि यसबाट भिन्न छैन ।

हिमाली बौद्धदर्शनअनुसार मानिसको सुक्ष्म शरीर (भोटः थुग) र स्थूल शरीर (भोटः लुई) हुन्छ । स्थूल शरीरले भौतिक शरीरलाई बुझाउँछ । सुक्ष्म शरीरले चेतनालाई बुझाउँछ । चेतनाको कारणले स्थूल शरीर धारण गर्दछ । त्यही स्थूल शरीरको लागि मृत्यु संस्कार कार्य गरिन्छ । स्थूल शरीर त्यागिसकेपछि तीन दिनसम्म सुक्ष्म शरीर मुर्छित तथा अचेतन अवस्थामा रहन्छ । चौथो दिनमा अचेतन अवस्थाबाट जाने विश्वास छ । त्यही स्थूल र सुक्ष्म शरीरको अवधारणासँग मृत्यु संस्कार सम्बन्धित रहन्छ (लिच्टर, सन् १९८०, पृ. २१५) । चुम्बा समुदायमा पनि त्यही मान्यताअनुसार मृत्यु संस्कार गरिन्छ ।

हिमाली बौद्ध समुदायमा मृत्युपछि अर्को जन्म हुन्छ भन्ने मान्यता पाइन्छ । यसमा खासगरी दुइथरीको धारणा पाइन्छ । एउटा मान्यता कर्मफलको सिद्धान्त छ, जसअनुसार कुन लोकमा जन्म लिन्छ ? भन्ने कुरा पूर्वजन्म र यो जन्मको कर्ममा भर पर्ने मान्यता रहेको छ । अर्को धारणा भनेको गुरुले मार्गदर्शन गरेर सुगतितर्फ निर्देश गर्ने । त्यहाँ दुवै धारणालाई

समेटेको पाइन्छ । मृत्यु संस्कारसम्बन्धि अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको फ्लादो हो । फ्लादोले मानिसको मृत्युपछि र अर्को जन्म लिनुपूर्व ४९ दिनको अवधिलाई जनाउँदछ । यसलाई अन्तराभव पनि भनिन्छ । यस अवधिभर हरेक हप्तामा मृतकलाई सुगति लाभको कामना गर्दै भ्याड्पर गरिन्छ । यसपछि कर्मफलअनुसार अर्को जन्म लिन्छ भन्ने धारणा छ । सातौं हप्ता अर्थात् ४९औं दिनमा अन्तिम कार्य गरिन्छ (लिच्टर, सन् १९८०, पृ.२५) । त्यसपछि प्रत्येक वर्ष मृत्यु भएको मितिमा स्मरण गरी गुम्बामा बत्ती बाल्ने, धूप धुपादि गरिन्छ । कसै कसैले यही समयमा तीर्थ गर्दछ । अन्य कुनै विशेष कार्य हुँदैन (तल्लो चुमका गुम्बा थेसिन लाम्राङ नाङ्गा रिन्जिनसंग वि.सं. २०७७ कार्तिक १८ लिएको अन्तरवार्ता) ।

मृत्युपछि पूर्व कर्मअनुसार पङ्गलोकमध्ये कुनै लोकमा जन्म हुने विश्वास रहेको छ । यदि मृतक देवलोकमा जन्मिएको छ भने उसको प्रतिक बनाइ घरमा वा गुम्बामा राखिन्छ । मृतकलाई प्रेतशक्तिले भड्काएको भए त्यसबाट मुक्त गर्नको लागि अरू थप संस्कारहरू गर्नुपर्दछ । यसको लागि लामाले मृतकको प्रतिरूप बनाउँछ । यसलाई मिक् पि तेन भनिन्छ । गुरुङ्ग बौद्ध समुदायमा प्रचलित मृत्यु संस्कार अर्घु (पए) मा पनि मृतकको प्रतिरूप बनाइन्छ, जसलाई डुकुरा भन्दछन् ।

मृतकको हात खुट्टाको प्रतिक स्वरूप बाँसबाट वास्केट आकार बनाइ मृतकले प्रयोग गरेको कपडा लगाइदिन्छ, जसलाई खुर्मा भनिन्छ । मृतकको प्रतिकमा गहुँ, चम्पा, उवा आदि चढाइन्छ । पूजा गरी सकेपछि लामाले मृतकको विषयमा लेखेको कागजलाई जलाएर चम्पासंग मिसाएर शुद्ध र सुरक्षित ठाउँमा राखिदिन्छ । मिक् पि तेन्मा राखिएको कपडा लामाले राखेर बाँकी प्रेतशक्ति दुल्ने ठाउँमा राखिन्छ । प्रेतात्मा खासगरी दुइ, सेन, लु ल्हाण्ड्रे गरी चार किसिमका हुन्छन् । जसमध्ये दुइ वन जंगलमा, सेन पहरामा, लु हावामा र ल्हाण्ड्रे दोबाटो चौबाटोमा रहने विश्वास छ (कावाकिता, सन् १९५७, पृ.१९४) । त्यस्ता प्रेतात्माहरू अशान्त भएमा, असन्तुष्ट भएमा मानिसहरू, घरपाल्नु पशुपन्छीलाई दुःख दिनसक्ने विश्वास रहेको छ । त्यसबाट सुरक्षित रहन लामाको निर्देशनअनुसारका कार्य गर्नुपर्छ । यसमा छिमेकी, आफन्त, नातागोता पनि सहभागी हुन्छन् । यतिखेर परिवारका सदस्यहरू शोकमग्न हुने भएकोले अरू आफन्तजन तथा छरछिमेकीले घरको कामकाज सघाइदिन्छ ।

मृत्यु संस्कार सम्बन्धी सामाजिक-सांस्कृतिक पक्ष

हिमाली बौद्ध परम्पराअनुसार मृतकको अन्त्येष्टि गर्दा पञ्चतत्वमध्ये कुनै एउटामा विलय गरिन्छ । पञ्चतत्वमध्ये कुनमा अन्त्येष्टि गर्ने ? कहिले गर्ने ? भन्ने कुरा मृतकको जन्मकुण्डली (चि) अनुसार लाम्राङले निर्धारण गर्दछ । तिब्बती ज्योतिष परम्पराबमोजिम बाह्रवटा वर्ग (ल्हो) र आगो, माटो, फलाम, काठ, पानी जस्ता तत्वलाई लिइन्छ । अन्य संस्कार तथा शुभकार्यमा जस्तै मृत्युसंस्कारमा पनि चि हेरिन्छ । विवाहको लागि जुने वा नजुने थाहा पाउन पनि चि हेरिन्छ ।

मृतकको जन्म तिथि, मृत्यु भएको तिथि, समयको आधारमा अन्त्येष्टि विधि निर्धारण गरिन्छ । आजभोलि पञ्चाङ्ग पात्रोको पनि प्रयोग गरिन्छ । उचित जमीनको अभाव, जल प्रदूषणले गर्दा आजभोलि जलाएर गरिने अन्त्येष्टि विधि बढी प्रचलित छ । यथासम्भव घरपरिवार, घरपाल्नु पशुपन्छी, आफन्तजनमा कुनै बाधा नआओस् भनेर सतर्कता अपनाइन्छ । सम्पूर्ण अन्त्येष्टि कार्य लाम्राङले गर्दछ ।

मृत्यु भएपछि लाम्राङलाई बोलाइन्छ । लामाद्वारा सिपेअनुसार संस्कार कार्य गरिन्छ । सि भन्नाले मृत्यु र पे भन्नाले ग्रन्थ भन्ने बुझिन्छ अर्थात् अन्त्येष्टि कार्यमा पाठ गरिने बौद्ध ग्रन्थ भन्ने बुझिन्छ । मृत्यु संस्कार कार्यमा दुइवटा पक्षलाई ध्यान दिइन्छ । परिवारका सदस्यलाई र निकट नातागोता आफन्त कसैलाई कुनै असर पर्छ कि पर्दैन ? पर्ने भए कस्तो असर पर्दछ ? भनेर ग्रहदशा हेरिन्छ । यसलाई सोन्जी कोर्वा भनिन्छ । अर्को, मृतकको विषयमा हेरिन्छ, जसलाई सित्सि कोर्वा भनिन्छ (कावाकिता, सन् १९५७, पृ. १९३-१९४) ।

लाम्राङले फोवा नगरेसम्म अरूले शव छुँदैन । मृत्यु भएको तिथि समयअनुसार अन्त्येष्टि विधिको निर्धारण गरिन्छ । यस संस्कारमा जिवीत छुँदा मृतकले मन पर्ने वस्तु चढाइन्छ । त्यस्ता वस्तुहरूबाट उसको चित्त छुट्टन गाहो हुने विश्वास

पाइन्छ । स्थूल शरीरबाट सूक्ष्म शरीर (चित्त) छुट्टिँदा ज्यादै संवेदनशील हुन्छ । यस्तो चित्तलाई परिवार, आफन्त, नातागोता र साथीहरूबाट छुट्टिन र सुगतिका लागि सहज बनाउन लामाले गर्ने कार्यलाई फोवा भनिन्छ । आजभोलि सहर तथा विदेशमा यसलाई सान्दर्भिक मान्दैनन् । त्यहाँ आवश्यकीय स्रोत साधनहरूको अभावले गर्दा यस्ता विधिहरू पुन्याउन सम्भव हुँदैन ।

हिमाली समुदायमा चार प्रकारको अन्त्येष्टि विधिहरू प्रचलित पाइन्छन् । जसमध्ये जल तत्वमा गरिने अन्त्येष्टि (भोटः टप छ्यु ला दु), जसअनुसार शवलाई खोलामा बगाइन्छ । अग्नि तत्वमा गरिने अन्त्येष्टि (भोटः टप मे ला दु)मा शवलाई आगोमा जलाइन्छ । वायु तत्वमा गरिने अन्त्येष्टि (भोटः टप छा ला दु)मा शवलाई टुक्रा टुक्रा गरेर पशुपन्छीलाई चढाइन्छ र पृथ्वी तत्वमा गरिने अन्त्येष्टि (भोटः टम सा ला दु)मा शवलाई जमीनमा गाडिन्छ (कावाकिता, सन् १९५७, पृ. १९४) । जलाएर गरिने अन्त्येष्टि विधि प्रचलित भएको पाइन्छ । जलाइसकेपछि विशिष्ट व्यक्ति, गुरुहरूको भए पुर्खाड बनाइन्छ । प्रसिद्ध व्यक्ति तथा लामाहरूको स्मरणमा निर्माण गरिने स्मारकलाई पुर्खाड भनिन्छ । यो धेरैजसो अन्त्येष्टि स्थल आसपासमा निर्माण गरिन्छ । यसभित्र मृतकको अस्थि धातु पनि राखिएको हुन्छ । सर्वसाधारणको लागि छ्योर्तेन, छगाङ्ग, छाः छाः बनाइन्छ । (उपल्लो चुमस्थित लामागाउँका युवा पर्यटन व्यवसायी तान्जिन ग्याल्जेनसंग मिति २०७७ पौष ११ लिइएको अन्तरवार्ता) ।

मृत्यु भएपछि सबैभन्दा पहिला फोवा गरिन्छ । त्यसपछि चि हेरिन्छ । यसबाट शवलाई कसले छुन हुने ? कसले नहुने ? कसले हेर्न हुने ? कसले नहुने ? भन्ने कुरा लामाले छुट्याइदिन्छ । यसलाई होशियारीपूर्वक हेरिएन भने, विधि तथा प्रक्रियालाई वेवास्ता गरियो भने सिण्डे लाग्ने विश्वास छ । ग्रह शान्ति गर्नु पर्ने नगर्दा परिवारका सदस्य अथवा आफन्त नाता कसैलाई दुःख दिने अदृष्य शक्तिलाई सिण्डे भनिन्छ । सिण्डे लाग्यो भने घरपरिवार, निकटका नातागोताहरूलाई विघ्न बाधा पर्ने विश्वास रहेको छ ।

आजभोलि धेरैजसो शवलाई जलाइन्छ । अन्त्येष्टि विधिपूर्वक गरिएन भने प्राकृतिक विपत्तिहरू भोग्नुपर्ने विश्वास छ । कुनै कुनै लामाले अन्त्येष्टि अगाडि गर्नुपर्ने कार्य घरैमा गर्छ र कसैले अन्त्येष्टि स्थलमा नै गर्दछ । उमेर नपुगेका नाबालकहरूको यो प्रक्रिया वयस्क, बृद्धाहरूको भन्दा छोटकरी हुन्छ ।

मृत्युपछि असल जन्म पाओस्, सुगति लाभ होस्, मृतात्मलाई अपाय गतिमा नपरोस् भनेर मार्गदर्शनको लागि ४९ दिनसम्म विभिन्न सूत्रहरू पाठ गरिन्छ । यस अवधिभरि प्रत्येक दिन गरिने पूजालाई त्हुइन्टा भनिन्छ । यस अवधिलाई अन्तराभव अथवा ब्हादो भनिन्छ । त्यस्तो परम्परा गुरुङ, तामाङ समुदायमा पनि पाइन्छ (गुरुङ, २०५३, पृ. २५), तर यी समुदायमा पनि कतै कतै अर्घु (घ्यवा) गर्ने चलन पाइन्छ । चुम्बा समुदायमा पनि मृत्यु भएको ४९ दिन सम्ममा आफ्नो कर्मफलअनुसार अर्को जन्म लिन्छ भन्ने समान विश्वास रहेको छ । यस अवधिमा प्रत्येक हप्ता ग्रन्थपाठ गरिन्छ । यसलाई स्थानीय भाषामा त्हुन्जी भनिन्छ । त्यसपछि मृत्यु भएको मितिमा वार्षिक द्वीप प्रज्वलन गरिन्छ (उपल्लो चुमका तेन्जिन ग्याल्जेन लामासँग मिति २०७७ कार्तिक ४ गते लिइएको अन्तरवार्ता) । अन्तिम संस्कारलाई घ्यवा मोन्लम भनिन्छ । त्यसपछि घ्यवा छोग् गरिन्छ । यसमा मृतकको घरबाट गाउँका सबै घरमा खानेकुराहरू बाँडिन्छ ।

मृत्यु संस्कार सम्बन्धी आर्थिक पक्ष

मृत्यु संस्कारा लाग्ने आर्थिक व्यवस्थापन परिवारले गर्दछ । यसमा छरछिमेक, गुठीका सदस्यहरूले पनि सहयोग गर्दछ । आर्थिक सहयोगभन्दा आवश्यक कामहरू सघाइदिने, अन्न, छ्याङ् जस्ता भौतिक सहयोग गर्दछ । मृत्युसंस्कारमा आएकाहरूलाई सगुन दिइन्छ । लामालाई आर्थिक क्षमताअनुसार दान दिइन्छ । यसको अन्त्यमा आर्थिक घ्यवा छोग् बाँडिन्छ । आर्थिकस्तर कमजोर भएकाले सांकेतिक रूपमा र आर्थिकस्तर मजबुद भएकाले थरिथरिका परिकारहरू बाँडिन्छ (उपल्लो चुमका तेन्जिन ग्याल्जेन लामासँग २०७७ कार्तिक ४ गते लिइएको अन्तरवार्ता) । आर्थिकस्तरकै कारणले मृत्यु संस्कार कार्यमा फरक हुँदैन ।

चुम उपत्यकासँग जोडिएको नुब्रि उपत्यकामा आफ्नो सम्पत्तिलाई घरको परिवार संख्या जति भाग लगाउँदा मृतकको भागमा पर्ने जति परिवारको सदस्यहरूले किनेर वा कसैलाई बिक्री गरेर आउने रकमबाट मृत्युसंस्कार कार्यमा खर्च गरिन्छ। यो कार्य स्थान र लामाअनुसार फरक पाइन्छ, (उपल्लो चुमस्थित निलेका लोप्साड लामासँग वि.सं. २०७७ कार्तिक २२ गते गरिएको कुराकानी)। लाब्राड उपलब्ध नभएमा गुम्बाका लामाहरूले मृत्यु संस्कार गर्दछ। मृत्युपछि कसैले छु योर्तेन बनाउँछ। कसैले छा: छा: बनाएर छागाडमा चढाउँछ।

निष्कर्ष

जीवन संस्कार चुम्बा समुदायको महत्वपूर्ण अमूर्त सम्पदा हो। यसले उनीहरूको फरक पहिचान दिएको छ। यस समुदायमा ती संस्कारसंग सम्बन्धित मूल्य, मान्यता, विश्वास निरन्तरता रहेको छ। तर संस्कार गरिने तरीकामा परिवर्तन देखिन्छ। विशेषगरी बहुपति विवाह प्रथामा परिवर्तन भएसँगै सामाजिक, पारिवारिक संरचनामा पनि परिवर्तन देखिन्छ। समय सापेक्ष कुनै विधिहरूलाई छोड्दै गएको छ। अहिले पनि चुम्बाहरूले जीवनसंस्कारसंग सम्बन्धित धार्मिक सांस्कृतिक दृष्टिकोणलाई निरन्तरता दिएको र समय सापेक्ष संस्कार कार्यहरूलाई परीमार्जन गर्दै ल्याएको छ। यसमा लाब्राडको महत्वमा कुनै परिवर्तन भएको छैन।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- कावाकिता, जे. (सन् १९५७). साइन्टिफिक रिजल्टस् अफ द जापानीज एक्सपिडिसन टु नेपाल हिमालय १९५२-१९५३।
 पिपल्स अफ नेपाल हिमालय ९ भोलुम ३०. फाउना एण्ड फ्लोरा रिसर्च सोसाइटी, क्योटो युनिभर्सिटी।
- गुरूड, जगमान (२०५३). लामा बौद्धधर्म- एक परिचय। तमु समुदायको प्राज्ञिक, आर्थिक तथा सामाजिक समस्याहरूको पहिचान र समाधानका उपायहरू कार्यशाला गोष्ठीको प्रतिवेदन, तमु बौद्ध सेवा समिति।
- गुरूड, हर्क (सन् २००६)। विषय विविध। हिमाल किताब।
- गौतम, राजेश र थापामगर, अशोक कुमार (सन् १९९३). ट्राइबल इथनोग्राफी अफ नेपाल (भोलुम) १। बुक फेथ इन्डिया।
- घिमिरे, चन्द्रकला (सन् २०१६). बुद्धिजम इन डेस्याड भ्याली: मोडर्न एन्ड पोस्ट मोडर्न कन्टेक्ट. विद्यावारिधि शोध प्रतिवेदन, लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय।
- पाण्डे, राजवली (सन् १९६९). हिन्दु संस्कार ९ दोस्रो संस्करण मोतीलाल बनारसीदास।
- बानियाँ, चन्द्रप्रकाश (२०७५). मृत्युसंस्कार मन्थना शिखा बुक्स।
- लिच्टर, डेभिड जोन (सन् १९८०). पर्सन, एक्सन एन्ड कजेसन इन भोटे इथिक. विद्यावारिधि शोधपत्र, स्टानफोर्ड विश्वविद्यालय।
- रूथ, सुलर सिङ्गी (सन् २०१५). द अदर साइड अफ पोलियान्डी, (दोस्रो संस्करण)। मण्डला बुक पोइन्ट।
- श्रेष्ठ, जयराम (२०७४). नेपालको अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा र यसको संरक्षणमा समुदायको दायित्व एवम् अधिकार। अमूर्त संस्कृति. संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय।
- श्रेष्ठ, जयराम (सन् २००३). अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण सम्बन्धी महासन्धि सन् २००३ संयुक्त राष्ट्र संघीय शैक्षिक, विज्ञान तथा सांस्कृतिक संगठन (युनेस्को)।